

Історичні науки

УДК 94:341.384:[242-558(477.89) "1941/1942"

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Інституту історичної освіти
Національного Педагогічного Університету
ім. М. П. Драгоманова

Дробот Микола Васильович

здобувач кафедри історії України
Інституту історичної освіти

Національного Педагогічного Університету
ім. М. П. Драгоманова

Двирна Екатерина Петровна

кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины

Института исторического образования
Национального Педагогического Университета
им. М. П. Драгоманова

Дробот Николай Васильевич

соискатель кафедры истории Украины
Института исторического образования

Национального Педагогического Университета
им. М. П. Драгоманова

Dvirna K. P.

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor Institute of Historical Education of
National Pedagogical Dragomanov University

Drobot M. V.

Researcher Institute of Historical Education of
National Pedagogical Dragomanov University

**НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ
ЖИТТЯ НА ВОЛИНІ 1941 – 1944 РР.**

**ГЕРМАНСКАЯ ОККУПАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И ДУХОВНО-
РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ НА ВОЛЫНИ 1941-1944 ГГ.**

**GERMAN OCCUPATION POLICY AND DEVELOPMENT SPIRITUAL-
RELIGIOUS LIFE ON THE VOLYN 1941-1944**

Анотація. Досліджено питання релігійно-інституційного життя домінуючих християнських церков на Волині в умовах німецької окупації 1941-1944рр., а також прояви релігійного чинника в міжетнічному польсько-українському конфлікті та його вплив на духовно-ментальний стан населення.

Ключові слова: Волинь, конфесія, конфлікт, ментальність, окупація, політика, церква.

Аннотация. Исследован вопрос религиозно-институциональной жизни доминирующих христианских церквей на Волыни в условиях немецкой оккупации 1941-1944гг., а также проявления религиозного фактора в межэтнической польско-украинском конфликте и его влияние на духовно-ментальное состояние населения.

Ключевые слова: Волынь, конфессия, конфликт, ментальность, оккупация, политика, церковь.

Summary. Investigat the issue of religious-institutional life of the dominant Christian churches in Volyn during German occupation 1941-1944. Reveals the manifestations of the religious factor in inter-ethnic Polish-Ukrainian conflict and its impact on the spiritual-mental state of the population.

Key words: Volyn, confession, conflict, mentality, occupation, politics, church.

Актуальність питання духовно-релігійного життя певного регіону в умовах нацистської окупації являється важливим аспектом дослідження Другої світової війни в українській історіографії. Саме «Мала Волинь» (сучасні Волинська та Рівненська області) під час війни стала регіоном, де вузол релігійних, соціальних-політичних суперечностей був особливо заплутаним.

Значною мірою гострота між православних та міжконфесійних суперечностей на релігійно-інституційному рівні суспільного життя були зумовлені впливом як нацистської, так і радянської релігійної політики. Вивчення історії міжконфесійного конфлікту на Волині в поєднанні з військово-політичною ситуацією регіону («Волинська різня») в роки нацистської окупації сприяє ґрунтовному вивченню духовно-ментального життя населення України в роки війни, а також дає можливість кращого розуміння сучасного буття українських православних церков, концентрації протестантських релігійних громад та духовного стану українського населення в цілому.

Новизною цієї наукової статті є розгляд регіонального аспекту духовно-релігійного життя населення «Малої Волині» на макроісторичному (релігійно-інституційному) та мікроісторичному (духовно-ментальному) рівнях дослідження на тлі перетікання міжконфесійної конфронтації в міжетнічну.

Метою наукової роботи являється дослідити релігійно-інституційне життя домінуючих християнських церков на Волині в умовах німецької окупації, а також виявити прояви релігійного чинника в міжетнічному польсько-українському конфлікті та його вплив на духовно-ментальний стан населення.

У сучасній історіографії питання духовно-релігійного життя на Волині розглядається під двома кутами зору. Перший – полягає у розгляді проблеми переважно в українському історичному контексті, а не регіональному. Під таким кутом зору частково розглядається ця проблема у наукових працях Ю.Волошина[8], К. Беркгофа[2], В. Шайкан[18], М. Шкаровського[19] та ін. Другий – приділяє увагу розгортанню міжправославного конфлікту, як основу релігійного життя на Волині. Це наявно у наукових доробках дослідників І. Булиги[6, 7], В. Гордієнка[10], Г. Гордієнка[10], Н. Стоколос[17] та ін.

Територія Волині після розпаду Російської імперії увійшла до складу демократично орієнтованої Другої Речі Посполитої, яка політично забезпечила у 1921 -1939рр. населення цього краю релігійними свободами. Духовно-релігійне життя на Волині залежало від діяльності трьох релігійних інституцій – Римо-католицької, Греко-католицької та Православної церков. Моральними

преференціями польського уряду користувалися общини католиків та уніатів. Католицизм сповідували переважно польське населення Волині, а українське – дотримувалося в переважній більшості православ'я чи уніатства. Православна церква мала проблему інституалізації[8,с. 111], що породжувало для її священнослужителів три проєкції майбутнього: із Варшавською митрополією (ПАПЦ), із дезорганізованою Московською митрополією (РПЦ), а також та дотримання і розвиток постреволюційної української автокефалії. Ця проблема була на вигоду католицизму, адже в 1922р. у костели було "обернено" 154 церкви, закрито 164 і лише 40 православних церков залишено для користування [13, с. 111]. Але паралельно з міжконфесійною агресією спорадичні контакти між православними священниками і представниками інших релігійних течій переходять на інший рівень, стають більш демократичними, що суттєво впливає на суперечливий процес українського церковного відродження на Волині. Історик В. Борщевич зазначає: «Волинь 20-30рр. ХХ ст. зробила вагомий внесок у життя Української церкви, розвинувши ряд церковних видань з оригінальним змістом. Враховуючи, що край залишався чи не єдиним з українських територій у складі Другої Речі Посполитої, де існувала україномовна церковна періодика, значення її ще більше зростало. Статті з історії Української православної церкви, дописи з парафій, рецензії, огляди, інформації виховували віруючих у душі українського православ'я, здійснювали велику духовно-просвітницьку роботу. Сам факт існування української православної преси на Волині зміцнював авторитет національного православ'я, стверджував готовність православних українців мати власну Помісну Церкву»[3, с. 105]. Поряд із українським національним православним відродженням із середини 20-х років ХХ ст. набирали духовного пошвавлення протестантські напрямлення християнства, що суттєво коректувало тогочасну релігійну карту Волинського регіону[13].

Факт падіння Польщі 1939р. і розподіл її території між двома тоталітарними ідеократичними режимами, відкрив для волинського духовно-релігійного життя «однорічний етап» (19 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.)

боротьби із атеїстичною радянською системою. Саме «війна за уми» розвивалася в контексті соціально-економічного комплексу механізмів «радянзації», яка полягала у нівелюванні образу та суспільної ролі особливо Римо-Католицької та Уніатської церков, а потім інших християнських громад. Це досягалось шляхом закриття храмів, переслідуванням священнослужителів, організацією над ними показових процесів, висміювання релігійної діяльності в засобах масової інформації, в соціально-державних установах та ін. Православні церкви піддавалися русифікації та передавалися під контроль Московського Патріархату. Єдиною україномовною православною церквою на всю Волинь була Чеснохресна Братська церква єпископа Полікарпа в Луцьку [1, с.3]. Антирелігійний процес «радянзації» дезорганізував релігійно-інституційне життя, але в духовному бутті породив ефект умовного розділення віруючих на дві основні групи: «оцерковлених» та «неоцерковлених».

Окупація Волині німецькими загарбниками в 1941р. та перетворення волинського регіону в столичну територію Рейхскомісаріату «Україна» не гарантувало переваги для діяльності релігійних інституцій, оскільки нацистський ідеократичний тоталітарний режим вбачав у християнстві свого майбутнього опонента у сфері духовного впливу. Релігійну політику німецької окупаційної влади на території України відносно церковних інституцій можна розділити умовно на три періоди. Перший охоплює 1941-1942рр. і характеризується лібералізацією релігійного життя, нейтралітетом в між церковних конфронтаціях, втручанням в релігійне життя в разі політичної загрози. Другий – 1942-1943рр. характеризується контролем релігійного життя, втручання в міжцерковні суперечки, активні спроби залучення Церкви для виконання власних окупаційних цілей. На третій – 1943-1944рр. припадає посилення тиску на релігійні інституції заради експлуатації соціально-економічного потенціалу України.

Концепційні підходи першого періоду релігійної окупаційної політики формувалися із врахування гітлерівською елітою досвіду антирелігійної боротьби більшовиків та припущення наявності скритої релігійності

українського населення. Спеціальний церковний відділ, який діяв при Головному управлінні імперської безпеки (СД), ще з початку війни проти СРСР видав циркуляр "Про розуміння церковних питань в зайнятих областях Радянського Союзу", який визначив головні напрямки релігійної політики, а саме: підтримувати релігійний рух як ворожий більшовизму, сприяти його роздробленню на менші течії, робити все, щоб не допустити консолідації релігійних конфесій та використовувати їх для допомоги німецької адміністрації. З метою проведення заходів по встановленню віротерпимості 31 жовтня 1941 р. було видано директиву Головного управління імперської безпеки від імені рейхскомісаріатів "Україна" та "Остланд". Центральна ідея директиви — створення нового класу проповідників, який буде цілком вільний від впливу єврейської релігії, а також закриття всіх церков, що знаходилися під впливом єврейських догматів [18, с. 206]. Перед наступом Німеччини на СРСР, Р. Гайдріх, шеф СД, у своїх інструкціях до вермахту закликав "не чинити ніяких дій проти прагнення православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки, слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви. Не слід нічого чинити проти церкви." [18, с. 205]. Але, при цьому, як відомо з таємної інструкції А. Розенберга від 18 листопада 1941 р. до рейхскомісара Е. Коха, рекомендувалося заборонити всім сектам та церквам, релігійним громадам робити політичні заяви і, взагалі, займатися політичною діяльністю [18, с. 205].

Єдиною релігією, що піддавалася гонінню практично в перші часи окупації була іудейська. Керівники місцевих комендатур Волинського регіону закривали єврейські молитовні будинки та забороняли євреям проводити релігійні відправи. Саме наприкінці липня 1941 р. нацисти закрили всі єврейські синагоги на Волині. Майно та церковне начиння закритих синагог переходили в розпорядження місцевої влади. Так, з Луцьких синагог забрали 14 срібних підсвічників і 3 золотих персні [16, с. 178-179]. Керівництво Устилугської районної управи, виконуючи розпорядження окупаційної влади, розпорядилося аби з 13 молитовних єврейських будинків 2 зруйнували

повністю, один - частково¹³, а з інших - усе начиння передали місцевій комендатурі[16, с.179].

Опанувавши основи релігійного життя та відчуваючи наслідки «відстрочки бліцкригу», окупанти приступили до реалізації політики контролю релігійних інституцій через пряму юрисдикцію генерал-комісарів. Так, інструкція А. Розенберга від 13 травня 1942 р. дозволяла існування церков, релігійних громад тільки за умови, що вони не стануть займатися політичною діяльністю і будуть цілком керованими і безпечними для німецьких органів влади [18, с. 206]. Було намічено зосередити всю адміністративну владу церков у руках генерал-комісарів. До рейхскомісара Е. Коха з відомства А. Розенберга надходили рекомендації підтримувати розкол між УАПЦта АПЦ. Розпорядження Е. Коха від 1 червня 1942 р. "Про правні відношення релігійних організацій" було спрямоване проти активної громадської та політичної позиції українських церков та сект. Правова діяльність церковних організацій окреслювалась пунктами, за якими склад правління кожної релігійної організації цілком залежав від генерал-комісара та його оцінок щодо поведінки кожного члена правління, а діяльність всіх релігійних товариств, громад повинна обмежуватися тільки релігійними завданнями. У випадках, коли діяльність релігійних товариств відбувалася з порушеннями "цих приписів", генерал-комісар мав право накладати грошовий штраф або заборонити релігійну організацію як таку, що "загрожує суспільному порядку та безпеці" [18, с. 206]. Разом з цим, окупанти вдало використовували боротьбу між православними церквами України і робили все можливе, щоб зірвати їх об'єднання в одну церкву. Відомо, що Е. Кох зірвав архієрейську конференцію по об'єднанню церков, яку планувалося провести 22-24 грудня 1942 р. у Харкові. Він також підписав 1 жовтня 1942 р. наказ, за яким необхідно було розділити Автономну і Автокефальну Церкви на декілька незалежних груп на чолі з єпископами [18, с. 207]. Через деякий час 20 квітня 1943р. Розенфельдер, представник А. Розенберга в окупованій Україні, написав звітну записку «Церковна політика в Рейхскомісаріаті «Україна», в якій розкритикував наказ Е. Коха та зрив організації собору, зробивши наступний

висновок: «Група релігійної політики не може розглядати подібні рішення церковного питання в РКУ в якості рішення німецьких цілей на Сході... Тому група релігійної політики прохає затвердити доданий проект звільнення пана рейхскомісара»[19, с. 444]. Через місяць 19 травня 1943р. відбувся розгляд конфлікту між Розенбергом та Кохом у ставці фюрера на користь останнього.

Політика німецьких окупантів щодо вирішення міжцерковного конфлікту була невігідною для православних, а для протестантських громад - поборливою.

Свідченням цьому є спеціальна директива бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Д. Томаса, яку 11 лютого 1942 р. надіслали в окуповану Україну. Наголосимо на одному із пунктів цього документу, який стосувався протестантських спільнот: «До різних сект (баптистів, менонітів та ін.) ставлення має бути в цілому толерантним, оскільки вони, якщо не є прикриттям для агентури НКВС, не являють собою жодної політичної небезпеки» [4]. Оскільки розвиток більшості протестантських спільнот під тиском тоталітарного радянського режиму був малоактивним, а значна частина громад взагалі припинила своє існування, велике поле діяльності відкривалося для протестантів-українців, які у міжвоєнному двадцятилітті перебували на території Польщі. Чи не найяскравішим прикладом активної благодійної, просвітницької, місіонерської та організаційної діяльності стала місія, здійснювана Володимиром Гусаруком, який розпочав свою діяльність з Волині. У грудні 1941 р. він разом із родиною переїхав у рідне місто Рівне, де маючи освіту хіміка, відкрив фабрику, що виробляла мармелад, гірчицю, штучний чай тощо. Будинок, у якому містилася фабрика, знаходився у самому центрі міста по вулиці Розбитій[4]. Діяльність підприємства, як стверджував сучасник і співробітник Володимира Гусарука Іван Барчук, прогресувала завдяки тому, що більшість виробленої продукції купувала німецька влада на потреби війська. Така співпраця з окупантами давала можливість В. Гусаруку діставати сировину та необхідне обладнання в Польщі й Німеччині, а відтак вільно пересуватися окупованими територіями, перевозити вантажі та

гроші. Це, в свою чергу, сприяло налагодженню співпраці між протестантами України, Польщі та Німеччини, перевезенню до Рівного великих партій релігійної літератури, виданої різними слов'янськими мовами. Посередником у закупівлі книг був волинянин, що на той час проживав у Холмі, І. Барчук. [4]. Оскільки більшість протестантських громад в Україні або діяли нелегально, або взагалі не існували, працівники місії В. Гусарука не мали жодної контактної адреси, але, за свідченнями сучасників, їм вдавалося знаходити осередки євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників, проводити з'їзди, організовувати недільні школи та молодіжні гуртки, передавати релігійну літературу. Таким чином, завдяки самовідданій праці вони розповсюдили в Україні шість з половиною тон Біблій, нових Заповітів, релігійних підручників, пісенників та іншої духовної літератури. Вдалося також налагодити зв'язки між громадами євангельських християн і баптистів майже по всій Україні [4]. Наприклад, об'єднавчі місцеві з'їзди відбулися у 1942 р. у Рівному, Бресті, Києві, Житомирі, Кіровограді, Дніпропетровську [4]. Для того, щоб зареєструвати ці об'єднання в Рейхскомісаріаті «Україна», необхідно було створити союз, що й намагалися здійснити євангельські християни і баптисти 20 липня 1943 р. у Дніпропетровську. Однак, воєнні зміни знову внесли корективи у діяльність протестантів. Звільнення України радянською армією загрожувало активним протестантським діячам репресіями. Тому наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. В. Гусарук змушений був згорнути діяльність місії, а сам він та інші протестантські лідери змушені були залишити українські землі [4].

На відміну ліберальній релігійній політиці відносно протестантів на Волині, які не мали релігійно-інституційного оформлення, німецька окупаційна влада переслідувала католицьких та уніатських священників. Поліція безпеки вважала УГКЦ на чолі із А. Шептицьким «аванпостом» Ватикану в Рейхскомісаріаті, а тому їх місіонерську діяльність заборонила. Греко-католицьких священників, котрі хотіли перебратися із Генерал-губернаторства, завертали назад [2, с. 242]. Щодо римо-католиків, то

нацистська ворожість до Ватикану поєднувалася із ворожістю до поляків, які сповідували католицизм на Волині у переважній більшості. Через це їм відмовляли в культових місцях, закривали церкви (або повертали православним), а в деяких випадках розстрілювали священників – щонайменше 15 було вбито в Західній Волині [2, с. 242].

У новій обстановці, яка була викликана окупацією України у 1941 р., гостро постало питання в українському православ'ї про те, в юрисдикції якої церкви мають перебувати духовні центри. В цьому руслі і полягала особливість формування українських православних центрів на Волині (Луцьк та Почаїв – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та Автономної православної церкви (АПЦ))[6, с. 37]. Саме у створенні українських Церков обох напрямків важливу роль відіграв Митрополит Варшавський і Волинський і всієї Православної Церкви в Польщі Діонісій (Валединський). Для відновлення своєї влади на теренах Волині він 2 серпня 1941 р. видає Декрет про створення Луцької єпархії на чолі з єпископом Полікарпом (Сікорським). У відповідь на це, частина православних єпископів на чолі з Архієпископом Кременецьким Олексієм (Громадським), що протягом 1939-1941 рр. перейшла під юрисдикцію РПЦ, зібралась 18 серпня 1941 р. у Почаївській Лаврі собор єпископів на чолі з архієпископом Олексієм (Громадським) ,проголосивши створення АвтономноїПравославної Церкви, яка зберігає канонічну єдність з Московським Патріархатом.

Створення УАПЦ відбувалося значно повільніше. Це пояснюється тим, що група єпископа Полікарпа (прибічників автокефалії) на початку окупації намагалась через політично-церковні організації – Церковну Раду в м. Рівне та Всеукраїнську Православну Раду в м. Києві домогтися створення єдиної на території України православної автокефальної церкви. Тому лише 24 грудня 1941 р. митрополит Варшавський Діонісій підписав Декрет про створення «Тимчасової адміністрації святої Автокефальної православної церкви на визволених від більшовиків українських землях» та призначив єпископа Полікарпа Адміністратором УАПЦ на території України [2, с.45-46].

Під прикриттям «релігійної толерантності» німці сприяли оформленню Автономної церкви як протиположної національній – автокефальній. Зокрема, у звіті верховного головнокомандування вермахту з організації життя в тилу йшлося про наступне: «Німецькі установи військового управління, як завжди, обмежувалися спостереженням за ходом розвитку церкви. Вони зовсім не були зацікавлені в об'єднанні церковних угруповань, оскільки автономна церква була занадто прослов'янською, а автокефальна виявляла занадто націоналістичні тенденції» [10]. Отож, окупаційна влада, якій церковний розподіл у православ'ї був вигідний, визнала існування обох церковних напрямків [6, с. 37], спочатку фаворизуючи УАПЦ, підтримуючи антиросійські настрої в Україні, та коли автокефальний рух почав виявляти ознаки самодостатності та некерованості, то німці все більше почали надавати перевагу протекціонізму АПЦ [6, с. 37].

«Словесна баталія», перший етап конфлікту між православними церковними напрямами розпочалась відразу після того, як українська громадськість Волині дізналася про ухвали Почаївського собору єпископів 18 серпня 1941 року. Оскільки місцева преса в перші місяці окупації перебувала переважно в руках українських діячів, критика автономного напрямку відразу набрала широкого розмаху. Вона носила, в основному, політичний та етичний відтінок. Представники автономного напрямку – єпископи, священники, віруючі не мали можливостей захищати свою позицію в засобах масової інформації. Своєю полеміку з автокефалістами вони вели шляхом поширення серед віруючих послань і відозв єпископів. Їхня критика автокефального напрямку зосереджувалася на питаннях канонічного характеру. Хоча, іноді, виступаючи проти священнослужителів УАПЦ, автономісти висували їй політичні обвинувачення. Зауважимо, що і автономісти, і автокефалісти намагалися дискредитувати один одного перед окупаційною владою [10].

Також конкуренція між православними волинськими центрами полягала в тому, щоб виграти змагання за вплив на православних, закріпити за собою певну територію впливу. Подекуди спостерігаємо протиріччя

всередині самої пастви щодо бачення юрисдикційного підпорядкування та невизначеність самого священика у цьому питанні. До прикладу, парафія с. Коловерть, що на Рівненщині, юрисдикційно входила до складу Автономної церкви. Однак серед громади ширилась ідея про її перепідпорядкування Автокефальній. Ситуація набула гострого характеру і настоятель храму о.Никанор (Шашкевич) пише рапорт митр. Олексію, в якому виявляє свою стурбованість, прохаючи вирішити це питання, зазначаючи, що «досі в Коловерті... молилися... за двох Владик, бо Владика Алексій мене рукоположив, а Владиці Полікарпові я присягнув у часи хіротонії 1932 р.» [6, с. 37].

Звісно міжправославний конфлікт релігійних інституцій на Волині впливав на духовний стан віруючих, поглиблюючи взаємну недовіру і неприязнь між священнослужителями і парафіянами обох церков, а можливо й стимулював ріст вірян - членів протестантських громад. Такий хід подій спочатку був вигідний окупаційній адміністрації, але згодом, коли до міжконфесійного конфлікту долучилися прості віруючі, ситуація почала виходити з-під контролю окупантів. Зокрема, у доповіді заступника генерал-комісара Волинь-Поділля фон Пальцо від 3 лютого 1942 року зазначалося: «...Сьогодні плутанина в областях Волині та Поділля настільки збільшилася, що вже і народ бере участь у цих сварках і ... значно зросли і стали важчими обсяги адміністративної роботи» [10].

Міжцерковний конфлікт почав набирати небезпечного характеру з осені 1942 р., коли на Волині завершилось становлення Української Повстанської Армії. Автокефальна церква від самого початку надавала підтримку повстанцям, а значна кількість її священиків перебували у лавах УПА як військові капелани. УПА від самого початку оголосила про свою боротьбу як з німецькими, так і з радянськими окупантами. Отож, всі хто співпрацював з німецькою окупаційною владою або підтримував чи просто симпатизував радянським партизанам і радянській владі, відразу опинявся серед ворогів УПА. Упродовж 1942 року під час міжцерковної полеміки мешканці Волині отримали чимало інформації про Автономну

Православну Церкву як «промосковську» або «прорадянську». Тому логічним завершенням цього конфлікту стали переслідування окремими підрозділами УПА священнослужителів і навіть архієреїв АПЦ. Протягом 1942-1944 рр. на території Волині діячами УПА, інколи при нагляді партизанських капеланів-автокефалів, було вбито до 30 священників-автономістів, іноді навіть із членами їхніх сімей, та страчено єпископа Володимиро-Волинської єпархії Мануїла (Тарновського) [19, с. 451].

Із зростанням руху Опору німецька адміністрація активізувала тиск на православне духовенство, якому відводилася роль вихователя у формуванні лояльного ставлення населення до влади. Генеральний комісар та його сановники звинувачували священників обох церков за підтримку руху Опору, переховування по церквах зброї, поранених партизанів, надання можливості радянським партизанам і бійцям УПА, використовувати культові споруди для підготовки терористичних актів. Однак у більшості випадків під репресії потрапляло духовенство УАПЦ, яке не йшло на співпрацю з нацистами. Церква і священники все більше ставали мішенню терористичних актів з боку нацистів. У 1943 р. на Волині і Поліссі вони спалили церкви в селах Дубненського (Малин, Велика Городниця, Мала Городниця), Костопільського (Деражне, Губків, Бистричі), Луцького (Лаврів) районів, а в містечку Ківерці закатували разом із сім'єю священника Вітовського [16, с. 178]. У 1943 р. гестапівці замучили священників М. Малюжинського і В. Мисечко. За сприяння бійцям УПА гітлерівці знищили ченців Милецького монастиря [16, с. 178].

Крім цього православні священники, переважно УАПЦ, ставали жертвами військового часу ворогуючих сил. Так, наприклад за допомогу підрозділам УПА від рук радянських партизанів загинули священники - Ф. Зінкевич (с. Пульмо Любомльського району), Ю. Іваницький (с. Півча Здолбунівського) [16, с. 178]. Аналогічно, знищували православних священників і польські збройні формування. Від їх рук загинули священники О. Кадій, П. Швайка, П. Огризко, О. Бобер, С. Захарчук [16, с. 178].

Відчуваючи небезпеку, яка нависла над священиками-автономістами на Волині, глава Автономної Православної Церкви митрополит Олексій змушений був навіть піти у Почаєвіна підписання «Акту поєднання» АПЦ з УАПЦ 8 жовтня 1942 р., ухвали якого зводились до наступних позицій: визнавалось фактичне існування УАПЦ; скасовувались усі відмінності канонічного характеру; вищим органом церковного управління проголошувався Священний Синод. У майбутньому на заваді дотримання підписаного акту та фактичного поєднання стали як німецька влада, так і більша частина єпископату Автономної церкви [10]. Протистояння посилювали й інші обставини. Так, 7 травня 1943 р. випадково партизанами УПА був убитий митрополит Автономної церкви Олексій [10]. Його наступник єп. Дамаскин (Малюта) публічно заявив у червніна проповіді у Рівному, відчуваючи наростання конфлікту, що знає, хто відповідальний за злочин, і вимагав, аби українці відрізняли польський уряд від польського населення взагалі. «Припиніть братовбивчу боротьбу», - закликав він народ Волині[2, с. 299-300]. Він був не єдиним хто закликав до примирення сторін. Наприклад, український священик с. Берестечко (Горохівський повіт), який ще перед війною підтримував контакт із місцевим католицьким ксьондзом Єжи Зволінським, не допустив підпалу бандерівцями історичної пам'ятки, костьолу Св. Валентина. «Він переконував, що святий Валентин допомагає подорожуючим, хворим на епілепсію, і не відрізняє ані руських, ані поляків, або католиків і православних»[14, с.36].

«Волинська різня» являється результатом як історичного розвитку польсько-українських відносин цього часу, так і пропаганди національного насилля в цьому регіоні. Відповідно таємним інструкціям ОУН-Б, виданих в травні 1941р., потрібно було «нищити» польських лідерів, а «т. зв. польських селян» - асимілювати[2, с. 293]. Листівки і плакати ОУН протягом 1941-1943рр. проголошували: «Москва, Мадяри, Жидова – це Твої вороги. Нищ їх». Випускники української військової школи в Луцьку маршували під пісню: «Смерть, смерть, смерть ляхам і московсько-жидовській комуні»[2, с. 293].Ця пропаганда доповнювалася важливим чинником – галицьке походження

діячів ОУН в західній Волині, що стимулювало їх ставити ідеї ультранаціоналізму вище моральних принципів. Крім того, за гіркою іронією долі, ОУН себе класифікувала як атеїстична організація, але її члени були палкими греко-католиками[2, с. 293]. Ці фактори переводили польсько-український конфлікт із етнонаціональної площини в етноконфесійну. Сама методика нападу ультранаціоналістів на польське населення передбачала один із способів перевірки етнічної приналежності потенційної жертви. При сумнівах нападників вони вимагали від неї прочитати по пам'яті «Отче наш» українською мовою [2, с. 296].

Священнослужителі без сумніву сприяли міжетнічному протистоянню на Волині. Так, в с. Іванковичі, що на Дубенщині, місцевий священник УАПЦ у проповіді зазначив, що з української землі треба вигнати без можливості повернення ляхів[6, с. 38]. 28 серпня 1943р. у волинському селі Штунь, православний священник Покровський у місцевій церкві вчинив акт посвячення ножів, кіс, серпів і сокир як знаряддя морду і роздав їх своїм прихожанам, щоб ті мордували "ляхів". Два дні після цього селяни використали ті знаряддя для мордування поляків з сусідніх сіл [6, с. 39]. 15 квітня 1943 року в Любешові православне духовенство хотіло повернути у православ'я представників інших конфесій. Було проголошено ультиматум православним духовенством, згідно якого католики мали прийняти православ'я або піти на смерть. Тих, хто не погодився, чекала смерть. Цього ж дня, 15 квітня 1943 року, у дерев'яному бараку зібрали близько 150 уніатів. Будинок був обкладений соломомою і підпалений" [6, с. 39].

Кореспонденція римо-католицьких священників до єпископа Адольфа Шельонжека говорить про жертви серед мирного населення і про готовність кліру продовжувати свою роботу, не дивлячись на смертельну загрозу. Інколи навіть єпископ змушений забороняти духовній особі повертатися до опустілої парафії, яка була під загрозою [6, с. 39]. Не лише римо-католицький клір гинув від рук православних священників. Спостерігаємо і зворотній формат цього процесу, коли від рук польських партизан гинули і православні священники. До прикладу, православний священник Анастасій (Абрамович) був

настоятелем світязької Петропавлівської церкви, що на Волині. Наприкінці 1943 р. священник із родиною прийняв мученицьку смерть. Партизани, вірогідно польські, по-звірячому розправились із сім'єю священника [6, с. 39].

Таким чином, міжправославний конфлікт, перетворившись у збройний, і дуже скоро виливався у міжконфесійний, в якому конфесійна приналежність в цей час автоматично визначала сторону барикади, а священник латинського чи візантійського обрядів, який загинув від рук відповідно української чи польської боївки, трактувався як той, хто помер за свою Батьківщину та Церкву.

Відомий дослідник проблематики «Волинської трагедії» Ігор Ілюшин відзначав, що дуже часто в документах польського підпілля можна відшукати твердження про те, що «волинські події» відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло виявленню найгірших людських інстинктів і дало змогу добре себе почувати різного роду покидькам. Тому неодноразово мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а серед загиблих поряд з чоловіками були жінки і діти [11, с. 183-184]. Але не дивлячись на це на території Волині траплялися акти милосердя, що диктувалися християнським гуманізмом українського населення відносно поляків. У липні 1943 р. в с. Бубнів упівці двічі нападали на польських мешканців. В обох випадках поляки-баптисти були попереджені українцями того ж віросповідання. За першим разом було спалено тільки господарства поляків-католиків, і баптисти через 2 тижні повернулися у свої будинки, але після другого нападу залишили Бубнів і, вдаючи українців, переїхали до сусіднього села [14, с. 36]. Жителі с. Турія – Михайло і Нікіта Флісюки, греко-католики (за іншою версією: євангелісти) Івась Коцюба і Міхал Венгжин, «попереджували і переховували поляків; вони вивезли до Володимира-Волинського близько 30 осіб, переважно жінок і дітей. Коцюба і Венгжин переховували два тижні півторарічну дитину Мар'яна Ліскевича, після чого передали її його старшим братам» [14, с. 114-115]. Але не завжди гуманна діяльність позаконфесійного християнського милосердя була із щасливим кінцем для діючих осіб. Наприклад, в серпні 1943 р. в с. Миколаївка у

результаті нападів бійців УПА загинуло близько 40 поляків, а також разом із ними українець-уніат Я. Дрозд з дітьми – за те, що переховував поляків [14, с. 110].

Отже, духовно-релігійне життя на Волині в часи німецької окупації можна умовно розділити на три періоди. Перший охоплює 1941-1942рр. та характеризується лібералізацією духовного життя, нейтралітетом окупантів у між церковних православних конфронтаціях, втручанням окупантів у релігійне життя при політичній загрозі. Другий – 1942-1943р має свої особливості – окупаційна влада проводить політику контролю та втручання в релігійно-інституційне життя, а міжцерковні православні суперечки від полемічної фази переростають в радикально-терористичну, відбувається пожвавлення духовного життя протестантських громад. На третій період – 1943-1944рр. припадає посилення тиску окупантів на релігійні інституції та пік розвитку українсько-польського конфлікту в його етноконфесіональній площині.

Без сумніву, духовно-релігійне життя Волині протягом 1941 – 1944рр відтворює політичну трансформацію окупаційної влади щодо врегулювання та вирішення релігійного питання, а міжцерковні та міжконфесійні протистояння в цьому регіоні – поглиблення міжнаціональних відносин, що привело до трагічної сторінки в історії Другої світової війни – «Волинської трагедії» 1943р.

Список використаної літератури:

1. Антонюк Б. Р. Духовне життя західноукраїнського суспільства в умовах війни 1939-1944рр. – Режим доступу: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/2016_06_14_Antonuk.pdf
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під владою нацистською владою. – К: «Критика», 2011. – 455 с.
3. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-і рр. ХХ ст.). – Луцьк: РВВ «Вежа», 2000. – 254 с.

4. Бородинська Л. І. Соціальна та просвітницька діяльність протестантів-українців у середовищі слов'янських народів у 40 роках ХХ ст. / Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 23. - 2012. – С. 122 – 130.
5. Борщик Я. В. Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація: дис. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук. - Київ, 2016. - 239 с.
6. Булига І. Міжконфесійні конфлікти на Волині періоду Другої світової війни: історичний вимір. / Релігія та Соціум. - №2(4). – 2010.- С. 36 – 40.
7. Булига І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду другої світової війни: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук. - Житомир, 2010. - 208 с.
8. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) - Полтава, 1997. - 127 с.
9. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942-1947. http://www.e-reading.club/bookreader.php/1050234/Vyatrovich_-_Druga_polsko-ukrainska_viyna._1942-1947.html
10. Гордієнко В.В., Гордієнко Г. М. Зовнішньополітичні чинники релігійно-церковного конфлікту на Волині в 1941 - 1944 рр. / Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 78. - С. 81-85.
11. Ілюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. — К., 2003. – 315 с.
12. Каліщук О. Українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни: психоментальні складники. / Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2013. - №3. – С. 45-48.
13. Кукурудза А. Р. Православ'я та протестантизм на Волині початку 20-х рр. ХХ ст. / Наукові записки «Історичне релігієзнавство». – Вип. 3.– 2010. - С. 109-118.

14. КРЕСОВАЯ КНИГА ПРАВЕДНИКОВ 1939-1945. Об украинцах, спасавших поляков, подвергнутых истреблению со стороны ОУН и УПА. – К., 2013. – 240 с.
15. Кучерепа М. Причины, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. / Науковий журнал «Краєзнавство». – Вип. 3.– 2013. - С. 33-41.
16. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.) / Ю.В. Олійник, О.М. Завальнюк. - Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. - 320 с.
17. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – 480с.
18. Шайкан В. О. Церква в Україні в роки гітлерівської окупації 1941-1944рр.: проблеми взаємостосунків з окупантами. / Записки історичного факультету Одеського університету. – Вип. 17. – 2006. - С. 204-215.
19. Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. – М: «Вече», 2007. – 512 с.